

Науковий вісник Чернівецького університету імені
Юрія Федьковича: Історія. – № 1. – 2021. – С. 6–18
History Journal of Yuriy Fedkovych Chernivtsi National
University. – № 1. – 2021. – pp. 6–18
DOI <https://doi.org/10.31861/hj2021.53.6-18>
hj.chnu.edu.ua

УДК 930.271.

© Олександр Филипчук* (Чернівці)

СВЯТИЙ ФЕОДОР СТРАТИЛАТ І РУСЬКО-ВІЗАНТІЙСЬКІ ВІЙНИ

У статті йдеться про конструкцію образу святого Феодора Стратилата як захисника візантійців під час русько-візантійських війн X ст. Оскільки уявлення про переможну роль святого Феодора Стратилата було запозичене із візантійських текстів староруським літописцем, то визначення форм пам'яті про святого включає перечитання повідомлень візантійської літератури про напад русів на Константинополь у 941 р. та битву з русами під Доростолом у 971 р. Детально аналізуючи оповідь Житія Василя Нового про війну з русами 941 р., автор доводить, що стратиг Феодор виступає у Житті як святий, а не гаданий стратиг феми Фракії. Після чого, визначаються форми актуалізації пам'яті про святого Феодора Стратилата в Константинополі, а саме – ті з них, що були спричинені останньою великою війною з русами Святослава Хороброго. Зокрема, увага звертається на те, що після кампанії Іоанна Цимісхія проти русів у 971 р. поширюється сприйняття серед візантійських авторів кінця X ст. пов'язувати святого Феодора саме з Фракією. Окремо висвітлюється питання джерел Історії Лева Диякона та Огляду історії Іоанна Скілиці про роль святого Феодора у битві під Доростолом. Визначається, що саме нетривале перейменування Доростолу у Феодорополь вплинуло на посилення культу святого на цих землях. Автор припускає, що зміна ментальної географії культу святого вплинула на староруського літописця, який з пізнішої перспективи вирішив привести святого Феодора на поле бою з русами у 941 р. з «Фраки».

Ключові слова: святий Феодор, Русь, Візантія, Константинополь, Доростол, Святослав Славний, Іоанн Цимісхій.

Oleksandr Fylypchuk (Chernivtsi)

SAINT THEODORE STRATELATES AND THE RUS'-BYZANTINE WARS

Abstract. The article discusses the function of memory of saint Theodore Stratelates as a protector on the battlefield in the Rus'-Byzantine wars. A thorough analysis of the evidence found in the Life of Saint Basil the Younger, History of Leo the Diacon, Synopsis of John Skylitzes and the Rus'ian Primary Chronicle leads us to conclude that Theodore Stratelates' memory was created after the attack of Rus' on the Constantinople in 941 and the campaign of John Tzimiskes against the Rus' in 971. The comparison of sources (the Life of Saint Basil the Younger and the Rus'ian Primary Chronicle) carried out by the author enables to think that the strategos Theodore in the narrative of the Life of Saint Basil the Younger was a saint. The study of both cases shows that the war of emperor John Tzimiskes with the Rus' of Svyatoslav the Glorious changed the geography of the cult of Theodore Stratelates. The attention is paid to the sources of

* к.і.н., асистент кафедри історії України Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

PhD in History, Assistant Professor, Department of History of Ukraine, Yuriy Fedkovych Chernivtsi National University.

orcid.org/0000-0001-5185-1743

e-mail: o.fylypchuk@chnu.edu.ua

two Byzantine narratives (the History of Leo the Diacon and a Synopsis of John Skylitzes) about the role of Theodore Stratelates in the battlefield at Dorostolon. As such the renaming of Dorostolon to Theodoropol became part of the military ideology of emperor John Tzimiskes, being its apology of the cult of Theodore Stratelates in this land. This gives some grounds for assuming that this change of the geography of the cult in Dorostolon greatly influenced later chroniclers such as author of the Rus'ian Primary Chronicle.

Keywords: saint Theodore, Rus', Byzantium, Constantinople, Dorostolon, Svyatoslav the Glorious, John Tzimiskes.

Війна з неспокійними сусідами, якими виявилися руси для Візантії упродовж усього довгого Х ст., репрезентувала різні форми пам'яті, відлуння котрих відчувалося ще набагато пізніше, коли епоха бурхливих походів відійшла у далеке минуле, а руси із небезпечних ворогів перетворилися у християнський народ. Перш за все, вони включали у себе як есхатологічні переживання, в яких місце русів та, головне, їхнє ім'я, виявилось надзвичайно затребуваним, так формували й інші «місця пам'яті», де змішувалися події, напади, правителі, але незмінними залишалися герої цієї іншої пам'яті – візантійські святі та їхня допомога у війні з русами.

У цій невеликій роботі я сподіваюся простежити за тим, як функціонувала ця пам'ять про святого Феодора Стратилата та його гадану переможну роль у конфліктах з русами. Зокрема, зупинимось на тому, які тексти формували цю пам'ять та яким чином вона зазнавала змін під час трансляції. Чи було це внаслідок актуалізації цієї пам'яті під впливом останньої великої війни з русами Святослава чи тут відбувалося цілковите переосмислення сприйняття ролі святого Феодора Стратилата? Окрім цього, з'ясуємо, наскільки відокремленими є пам'ять, підживлена агіографією, та «місця пам'яті», формовані не без підтримки культу св. Феодора Стратилата імператором Іоанном Цимісієм.

Свого часу А.Н. Веселовський вперше зауважив разючі подібності в описі походу русів на Константинополь в червні 941 р., які зустрічаються у ПВЛ та Житії Василя Нового.¹ У своїх міркуваннях він спирався на фрагмент з неопублікованого тоді ще одного з грецьких рукописів Житія. Як пізніше виявилось, саме цей грецький кодекс (Moscow Synodal Library gr. 249), який А.Н. Веселовський опублікує дещо згодом, залишається на сьогодні найбільш важливим для вивчення цього тексту.² Після публікації С.Г. Вілінським середньовічного слов'янського перекладу Житія Василя Нового³, спостереження А.Н. Веселовського отримали блискуче підтвердження: давньоруський літописець не лише читав слов'янський переклад Житія, але й використовував його, зокрема, для створення свого нарративу походу князя Ігоря. Вже А.А. Шахматов з усією очевидністю показав, як працює літописець, використовуючи тут слов'янський переклад Житія вкупі з іншим перекладним текстом – хронікою Продовжувача Георгія Амартола.⁴ В спеціальному зіставленні А.А. Шахматов навів як запозичення з Житія, так і розходження, які існують між цими текстами.⁵ З-поміж усіх тотожних фрагментів нас далі цікавитиме лише один з них, а саме: оповідь про візантійських стратигів, які відзначилися у відбитті нападу русів улітку 941 р.

ПВЛ 44-45 Л	Житіє Василя Нового
потомъ же пришедъшемъ воємъ ѿ вѣстока. Памѣфиръ деместикъ. съ. мѣ. ми тысящъ. Фока же патрекии съ Макидонъ. Федоръ же стратилатъ съ Фраки. с ними же и саиновъници боарѣстии. вѣбодоша Русь вѣколо. ⁶	Потомъ же пришедъшемъ воємъ на нихъ отъ востока, Панфиръ доместикъ воискии с четырьми десятии тысоущми, Фока патрікеи с македоняны, Феодоръ же святѣишии стратигъ съ фракисіаны, съ ними же и сановници болярстѣи, иже по прірочномуу Спогарисъ, и обыдоша ихъ окрестъ. ⁷

Як бачимо, літописець не систематично, але досить довільно скорочує текст свого безпосереднього джерела. З-поміж іншого, він пропускає ряд подробиць, які, вочевидь, були важливими для агіографа, якщо останній двічі наголошував на них. Серед них і виключення з нарративу, схоже, малозрозумілого не лише йому, але й автору слов'янського перекладу, одного із означень для «стратилата Феодора» – «иже по прірочномуу Спогарисъ».⁸ Більше того, він випускає також означення «святійший», замінюючи його звичним йому «стратилат». Також важливо, що це

не останні зміни, які допустив літописець стосовно «стратилата Феодора». На відміну від свого джерела, у *ПВЛ* Феодор тут виступає як «же стратилать съ Фраки», коли у *Житії* він приходить «съ фракісіаны». ⁹ Сумнівно, що таке виправлення чи, зрештою, скорочення можна пояснити лише неухважністю літописця або як наслідок незрозумілості для нього вжитого в його джерелі «съ фракісіаны». Раніше зроблена ним заміна «святійшого» на «стратилата» вказує на те, що літописець не лише прямо запозичував із слов'янського перекладу *Житія* Василя Нового, але додавав нові контексти, серед яких і зв'язок «стратилата Феодора» з Фракією. Чому він приводить «стратилата Феодора» на поле битви з русами саме «съ Фраки»?

Перш ніж взятися за пошуки відповіді на поставлене питання, поглянемо ще раз на два фрагменти з грецького *Житія* Василя Нового та його слов'янського перекладу, де йдеться про прихід візантійських стратигів із військом проти русів. Спершу у пророцтві Василя імена візантійських стратигів з'являються як передбачення до того часу, коли війська русів сплять усе узбережжя від Хризополя до Єрону: Ὅμως ἐλεύσεται πρὸς αὐτοὺς μετὰ στρατοπέδου ἱκανοῦ Φωκᾶς ὁ πατρικίος, ὃς μετ' ὀλίγον γενήσεται μάγιστρος καὶ δομέστικος τῆς βαρείας δυνάμεως τῶν σχολῶν, μετ' αὐτοῦ δὲ καὶ Θεόδωρος ὁ ἀγιώτατος στρατηγός, ὁ τῇ προσωνυμίᾳ Σπογγάριος. Ἐλεύσεται δὲ εἰς ἀντίληψιν αὐτῶν καὶ Πανθῆρ ὁ δομέστικος μετὰ τεσσαράκοντα χιλιάδας ἀνδρῶν μαχητῶν σπομένων ῥομφαίαν καὶ εἰδότην πολεμεῖν γενναίως, οἵτινες τῇ πρεσβείᾳ τῆς Θεοτόκου τῶν ἐπουρανίων τε δυνάμεων καὶ πάντων τῶν ἁγίων κατισχύσωσι τῶν πολεμίων. ¹⁰ («Тоді вийде проти них з великим військом *патрикій* Фока, який незабаром стане *магістром* і *доместиком* [] *схол*. З ним і Феодор, святійший стратиг, за ім'ям Спонгарій. Вийде їм на допомогу і *доместик* Панфир, із сорока тисячами воїнів з оголеними мечами, вмілих у битві. Стараннями Богородиці, небесних сил та усіх святих вони переможуть ворогів»).

Іншого разу агіограф наводить не лише їхні імена та кількість сил, але й додає декілька слів про походження цих воїнів. Після оповіді про спустошення русами Нікомідії та Пафлагонії, він знову повертається до теми приходу візантійських стратигів на поле бою: Τότε γοῦν παρεγένοντο ἐξ ἀνατολῶν ὁ δομέστικος Πανθῆρ μετὰ τεσσαράκοντα χιλιάδας φοσσάτου, εἴτα καὶ Φωκᾶς ὁ πατρικίος μετὰ πλείστου φοσσάτου τῶν Μακεδόνων, ὡσαύτως καὶ Θεόδωρος ὁ ἀγιώτατος στρατηλάτης, ὃ ἐπώνυμον Σπογγάριος, μετὰ στρατοῦ καὶ αὐτὸς πλείστου τῶν Φρακησίων. ¹¹ («Тоді прийшов із сходу *доместик* Панфир із сорокатисячним військом, також *патрикій* Фока з дуже великим військом македонян і Феодор, святійший стратиг, на ім'я Спонгарій, з великим загоном фракісійців»).

Як бачимо, Григорій, автор *Житія* Василя Нового, у двох наведених вище пасажах наводить ідентичний перелік імен візантійських стратигів, титули яких та, головне, їх пізніше надання, добре йому відомі. Так, у *Житії* фігурують три страти́ги: *патрикій* (*магістр* та *доместик* *схол*) Фока, *доместик* Панфир та «святійший стратиг» Феодор «за іменем Спонгарій». Порівняно із візантійськими хроніками, які описують похід русів на Константинополь, *Житіє* не згадує двох головних героїв – *патрикія* Феοфана та *магістра*, *доместика* *схол* Іоанна Куркуаса. ¹² Щодо першого, то, мабуть, після його нещасливої участі у змові проти імператора Костянтина VII Багрянородного та подальшого заслання, його постать та діяння були піддані забуттю. ¹³ Враховуючи те, що Григорій пише *Житіє* Василя Нового не раніше 940-х рр., то таке забуття *патрикія* Феοфана може знайти пояснення. ¹⁴

Дещо інакший вигляд має відсутність у цьому переліку *магістра* та *доместика* *схол* Іоанна Куркуаса. На відміну від патрикія Феοфана, його місце серед героїв відбиття нападу русів у *Житії* посідає *доместик* Панфир. Згідно з хронікою Симеона Логофета, імператор Романа I Лакапін все ж змістив Іоанна Куркуаса та призначив замість нього свого родича Панфірія. ¹⁵ Не викликає сумнівів те, що цей родич імператора, *доместик* Панфірій тотожний Панфіру *Житія* Василя Нового. Оскільки *доместиком* Панфірій пробув зовсім недовго (не більше одного року), ¹⁶ то яким чином він витіснив із переліку головних героїв війни 941 р. Іоанна Куркуаса? Вочевидь, знову, як і у випадку із *патрикієм* Феοфаном, тут відбулося досить короткочасне *damnatio memorie* Іоанна Куркуаса. Це може вказувати на те, що Григорій писав свій текст тоді (944-945 рр.), коли *патрикій* Феοфан та *магістр* Іоанна Куркуас перебували в опалі, звідки й поява його наступника *доместика* Панфірія на полі битви з русами, чого, варто відзначити, зовсім не зауважують візантійські хроністи.

Цьому не суперечить те, що Григорій має набагато більше інформації про іншого стратига – *патрикія* Фоку. Схоже, він добре обізнаний із кар'єрою *патрикія* Варди Фоки, коли пише, що на час війни з русами він був *патрикієм*, але згодом (наприкінці 944 р. – на початку 945 р.) став *магістром*

та *доместиком схол.*¹⁷ Це його поодинокі уточнення можна розглядати як натяк на те, що Григорій пише у час, коли Варда Фока все ще є *магістром* та *доместиком схол.* Зважаючи на те, що Варда Фока виконував свої функції майже десять років, то чіткіше визначення часу його роботи навряд чи є можливим.¹⁸ Утім, Григорій зазначає, що *патрикій* Варда прибув із «македонянами». Останнє вказує на те, що Варда Фока міг бути стратигом феми Македонія. Якщо так, то сумнівно, що подібна інформація могла бути пригадана набагато пізніше від описуваних у *Житії* подій.¹⁹

Наступний стратиг, який приводить інших воїнів феми, цього разу «фраксіїв», є «святійший» Феодор, за іменем Спонгарій. Його не згадує жодне інше джерело, окрім вже цитованого повідомлення *ПВЛ*, автор котрої у свою чергу скористався слов'янським перекладом *Житія* Василя Нового. Ця обставина не сховалася вже від А.Н. Веселовського. Схоже, вчений вірив у реальність стратига Феодора, бо запитував, чому цей стратиг Феодор названий у *Житії* «святішим»? Дослідник обережно припускав, що тут, можливо, йдеться про вплив легенди святого Феодора на текст *Житія*, але так і не запропонував вирішення цього заплутаного питання.²⁰

Загалом дискусія над цим повідомленням *Житія* почалася не стільки з роботи А.Н. Веселовського, як із серії коротких статей та заміток Анрі Грегуара, які, у свою чергу, викликали критичну відповідь Франца Дьолгера.²¹ Доводиться пошкодувати, що повноцінної дискусії тоді так і не вийшло, оскільки початок Другої світової війни обірвав усталений порядок історіографії.

Поглянемо на результати тодішньої дискусії вже у світлі нового критичного видання *Житія* Василя Нового.²² У двох своїх роботах, присвячених походу князя Ігоря 941 р. та останній кампанії імператора Іоанна Цимісхія проти русів, Анрі Грегуар вперше визначив цього невідомого іншим джерелам «стратига Феодора Спонгарія» як святого Феодора Стратилата.²³ Безумовним аргументом на користь цієї ідентифікації, слідуючи за Анрі Грегуаром, виступає епітет «святійший», якщо прикласти його до певного стратига феми Фраксіїв.²⁴ Більше того, вчений намагався пояснити й означення «Спонгарій», під яким фігурує цей загадковий стратиг. Так, Анрі Грегуар вважав, що Σπογγάριος виникло у тексті *Житія* під впливом деформації Σποράκιος, яке вказувало, відповідно, на назву одного із кварталів Константинополя (Σποράκιου), де містився храм, присвячений св. Феодору.²⁵ Зважаючи на те, що *Житія* Василя Нового було написане жителем Константинополя, то надання ним св. Феодору такого означення видається досить правдоподібним. Виводячи св. Феодора з Σποράκιου, Анрі Грегуар дещо послаблює свої аргументи наполяганням на тому, що в «архетипі» *Житія* читалося саме Σφωράκιος чи τὸν Σφωράκιου, а не Σποράκιος і навіть «θρακισίων» як військо св. Феодора.²⁶ Вчений спекулював на тому, що у *ПВЛ* читається саме «св Фраки», що, на його думку, є перекрученням від Σφωράκι.

Однак слов'янський переклад *Житія* не дає підстав для подібних спекуляцій. Спершу Феодор, «пресвятий стратиг» названий «иже по прирочному имени Вагарись», а в другому фрагменті він «святійший стратиг» з «фраксіаны»... «по прирочному Спогарись».²⁷ Останнє «Спогарись», як це цілком очевидно, є буквальним запозиченням гр. Σπογγάριος. З цього випливає, що «св Фраки» не є перекрученням від гіпотетичного Σφωράκι, а має інше походження. Як, власне, й те, що присутність у слов'янському перекладі «Спогарись» суперечить припущенню про читання у грецькому тексті, з якого й був зроблений переклад, вже деформованої форми Σποράκιος.

Схоже, така деформація від Σποράκιος до Σπογγάριος пройшла досить швидко, оскільки останнє визначення не відоме іншим грецьким рукописам *Житія*. Окрім цього, Анрі Грегуар зауважив близькість дати нападу русів (11 червня) до пам'яті св. Феодора (8 червня).²⁸ Як виходить із його міркувань, останнє й могло сподвигнути агіографа помістити св. Феодора на поле битви. Це припущення дещо послаблюється тим, що до точної відповідності дат тут далеко. Утім, очевидним є інше. Агіограф писав не по гарячих слідах походу русів 941 р., а працював над цим текстом дещо пізніше. Тому дуже сумнівно, що він міг пригадати точний день походу русів, який, власне, зазначається лише у візантійських хроніках. Вочевидь, він виходив із більш загального здогаду: коли напад русів припадав на літо (останнє, судячи із всього, мусило закарбуватися в його пам'яті), то св. Феодор, з огляду на його μνῆμη (8 червня), виявився саме тим святим воїном, допомога котрого у цій війні була конче необхідною.

Інакше вважав Франц Дьолгер. Аналізуючи роботи Анрі Грегуара у радше анотації, ніж повноцінній замітці, Франц Дьолгер одразу ж відкинув асоціацію походу русів із пам'яттю св. Феодора, вважаючи, що напад три дні після пам'яті вже не міг породити подібні переживання.

Вчений сумнівався у тому, що у *Житії* йшлося саме про св. Феодора. Варто відзначити, що Франц Дьолгер справедливо відкинув спекуляцію Анрі Грегуара щодо походження літописного «св. Фраки» від Σφωράκι, але додав і свої, не менш спекулятивні судження.²⁹ Так, Франц Дьолгер був схильний не виводити Σλογγάριος від місцини, де був храм св. Феодора, а пропонував вважати це означення цілком коректним іменем. Щоправда, вчений утримався від відповіді, чому це ім'я не фіксується у жодному візантійському джерелі. У зв'язку з цим Дьолгер спекулював над тим, що у оригіналі *Житія* читалося στρατηγός, а не στρατηλάτης.³⁰ Але це не є правильним. В усіх списках *Житія* фігурує Феодор Спонгарій як «стратилат». Також Дьолгер намагався нівелювати найбільш відповідне для Феодора Спонгарія означення – «святійший». На його думку, ἁγιώτατος вжитий в *Житії* у значенні «благочестивий», а не звичному «святійший». Однак таке припущення вченого нічим не виправдане. Дуже сумнівно, що агіограф, котрий приводить «стратилата» Феодора на поле бою з русами, вживав ἁγιώτατος в іншому контексті. Більше того, автор слов'янського перекладу мав проблеми з перекладом означення Σλογγάριος, але у випадку із ἁγιώτατος він добре зрозумів своє джерело.³¹

Відкидаючи аргументи Анрі Грегуара, Франц Дьолгер волів вбачати у Феодорі Спонгарії реального стратига феми Фракисіїв, котрий разом із іншими візантійськими стратигами воював з русами. Проте у такому разі чому автор *Житія* наділяє його такими епітетами, які характерні саме для святого? З іншого боку, цей постульований Дьолгером стратиг не згадується у досить детальних описах війни з русами у візантійських хроніках.³² З-поміж усіх перелічених моментів лише вказівка у *Житії* на θρακισίων якоюсь мірою може видавати заміщення реального стратига феми Фракисіїв на св. Феодора. Однак наскільки можливим було подібне заміщення, коли про участь цього стратига нічого невідомо іншим візантійським джерелам?

Стратилат Феодор виступає у *Житії* Василя Нового саме як святий, а не стратиг феми Фракисіїв. Як можна бачити наразі із бази *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit (PmbZ)*, дискусія між Анрі Грегуаром та Францом Дьолгером не мала подальшого значення. Зокрема, у цьому масштабному просопографічному довіднику фігурують два персонажі, які, схоже, існують лише у дослідницькій фантазії: 1. *Феодор* (PmbZ #27699) та 2. *Феодор Спонгарій* (PmbZ # 27700).³³ Обидві біографії конструюються авторами *PmbZ* на основі повідомлень *ПВЛ* та, відповідно, *Житія* Василя Нового. Щодо першого (PmbZ #27699), то прочитання інформації *ПВЛ*, зрештою, вторинної до свідчень *Житія* чи, точніше, його слов'янського перекладу, відбувається наступним чином. Справедливо акцентуючи на тому, що Феодор у *ПВЛ* названий стратилатом, далі автори *PmbZ* визначають його як стратига феми Фракія! Цього уявного Феодора, «стратига феми Фракія» у *PmbZ* відмежовують від іншого, а саме – Феодора Спонгарія. Стосовно його «біографії», то у статті *PmbZ* він виступає як цілком реальний стратиг чи стратилат феми Фракисіїв. Автори *PmbZ* обережно натякають на можливість ототожнення цих стратигів, проте виокремлення ними їхніх «біографій» навряд чи є виправданим. У світлі використання у *ПВЛ* слов'янського перекладу *Житія* Василя Нового, відокремлювати цього Феодора від Феодора Спонгарія, як це роблять автори *PmbZ*, є абсолютно неправильним кроком, тим самим створюючи вигаданого персонажа русько-візантійської війни – Феодора, стратига феми Фракія. На жаль, чітко зауваживши зв'язок Феодора з Фракією, автори *PmbZ* прийшли до хибного висновку. Це ж стосується й Феодора Спонгарія (PmbZ # 27700), реальність існування котрого як стратига феми Фракисіїв нічим не підкріплена. Не зауважуючи іншої можливості, зокрема ідентифікації святійшого стратилата Феодора як святого, автори *PmbZ* створили двох вигаданих героїв війни з русами 941 р.

Фінал кампанії імператора Іоанна Цимісхія проти русів Святослава видавався для сучасників зовсім не певним. Попри дошкульні поразки, «велика армія» русів не поспішала здаватися, а їхній лідер – руський князь Святослав покладав особливу надію на останній бій, який мав повернути втрачене та змінити хід конфлікту, що складався несприятливо для колишніх найманців покійного імператора Никифора II Фоки. Після короткочасної деморалізації внаслідок смерті одного з їхніх лідерів відбувся несподіваний для візантійської армії наступ русів, датований Левом Дияконом з точністю до дня (п'ятниця, 24 липня 971 р.).³⁴ Під час замішання у рядах візантійської армії, яке, вочевидь, видалося дуже тривожним для Іоанна Цимісхія, візантійці, за словами Лева Диякона, побачили прихід на поле бою під Доростолом невідомого вершника: «Кажуть, що перед ромеями з'явився якийсь вершник на білому коні. Очолити військо, закликав його наступати на скіфів.

Завдяки чудесам він розділяв і розбивав їхні ряди. Ніхто не бачив його, як розповідають, у таборі війська ані до битви, ані після неї, хоча імператор шукав його, щоб гідно одарувати і подякувати за те, що він зробив. Але пошуки були безрезультатними. У подальшому поширилась думка, що це був великомученик Феодор, якого молив імператор за себе та все військо бути соратником, покровителем і рятівником у битвах. Кажуть, що напередодні битви вночі відбулося наступне. У Візантії одній дівчині, яка посвятила себе Богу, явилася у сні Богородиця, котру супроводжували вогненні воїни. Вона сказала їм: «Покличте до мене мученика Феодора», – негайно до неї привели хороброго і сміливого озброєного чоловіка. Богородиця звернулася до нього зі словами: «Твій Іоанн у Доростолі, о Феодоре, поборює скіфів і перебуває у дуже складному становищі. Намагайся його рятувати, якщо не поспієш, то йому не минути небезпеки». Той сказав, що готовий схилитися Матері свого Господа і Бога і, сказавши це, одразу ж пішов. Сон відлетів від очей дівчини. Ось таким чином справдився сон цієї дівчини».³⁵

Подібна історія про прихід св. Феодора на поле битви під Доростолом міститься й в *Огляді історії* Іоанна Скілиці, але, щоправда, з дещо іншим її фіналом вшанування ролі святого імператором Іоанном Цимісхієм: «Кажуть, що ромеї отримали тоді й божественну допомогу. Оскільки в їхньому тилу піднялася буря і обернулася до обличчя скіфів, не даючи їм можливість втілити задумане у битві. Все ромейське військо побачило якогось воїна, який бився попереду всіх на білому коні, витісняв ворогів та руйнував їх стрій, але ні раніше, ні пізніше ніхто не знав його, тому вважали його Феодором, одним із переможних мучеників. Імператор завжди завдячував таким захисникам та заступникам перед ворогами, але й битва ця відбулася у той же день, коли завжди святкується пам'ять (Феодора) Стратилата. Про це мала знамення від вищих сил одна шанована у Візантії жінка. За день до битви вона побачила у своєму сні, що стоїть поряд з Богородицею і чує, як та мовить, звертаючись до якогось воїна: «О достойний Феодоре! Мій та твій Іоанн перебуває в небезпеці. Поспіши йому на допомогу». Коли ж зійшло сонце, вона розповіла про це сусідам, таке було видіння... Почитаючи мученика і бажаючи віддячи йому за допомогу, імператор пізніше наказав розібрати церкву, де зберігалися святі мощі, та збудувати на тому місці великий та прекрасний храм, якому він надав щедрі дари. Місто ж Євханея було перейменоване на Феодорополь».³⁶

Незважаючи на деякі композиційні зміни, Іоанн Скілиця наводить цей пасаж дуже близько до тексту Лева Диякона. Як бачимо із поданого нижче зіставлення, він додав від себе небагато (Іоанн Скілиця, 308. 19-309.33). Якщо у Лева Диякона видіння про майбутню роль св. Феодора під Доростолом приходить до однієї монахині у Константинополі (Лев Диякон, 153.22-154.22), то у Скілиці нічого не йдеться про те, що це був сон монахині. Його слова про розповідь цією жінкою свого видіння сусідам, мабуть, свідчать про протилежне: візантійський історик не визначає її як монахиню і, таким чином, відходить від свого безпосереднього джерела – тексту Лева Диякона.

Використовуючи роботу Лева Диякона, Скілиця, ймовірно, у цьому випадку не користується іншими текстами, існування котрих неодноразово припускалося у літературі³⁷, а лише перефразовує своє джерело, часто відчутно скорочуючи його. Він пропускає слова Лева Диякона про пошук цього загадкового воїна вже після битви і одразу ж наголошує на досить стійкому сприйнятті візантійськими воїнами цього вершника як св. Феодора. Разом з тим Скілиця робить уточнення, якого немає у Лева Диякона. Зокрема, це те, що битва під Доростолом (точніше, її останній період) відбулася у день пам'яті св. Феодора, тобто 8 червня.³⁸ Натомість Лев Диякон приводить для цієї фази битви інше датування – п'ятниця, 24 липня 971 р. Як вже було підкреслено Францом Дьолгером та недавно Денісом Саліваном, день тижня чи навіть дата в цілому Лева Диякона є помилковою, оскільки в 971 р. 24 липня припадало на понеділок, а не п'ятницю.³⁹ В цьому контексті Франц Дьолгер припускав, що Лев Диякон сплутав дві дати, які він знайшов у «спільному джерелі» із Скілицею: день битви та, власне, день завершення кампанії.⁴⁰

Однак хронологічні розбіжності між Левом Дияконом та Скілицею не завершуються битвою під Доростолом. Так, у Скілиці кампанія Іоанна Цимісхія проти русів займає 65 днів⁴¹, коли у Лева Диякона вона триває чотири місяці.⁴² Враховуючи те, що договір з русами був підписаний імператором Іоанном Цимісхієм у липні 971 р.,⁴³ то фінал кампанії явно припадає на липень, а не на червень. Інакше кажучи, датування Скілицею фінальної фази битви під Доростолом 8 червня, скоріш за все, викликано не знаходженням цієї дати у його «спільному джерелі» з Левом Дияконом (яке, схоже, існує лише в уяві дослідників), а має більш просте походження. Знайшовши у Лева

Диякона пасаж про загальне сприйняття цього святого воїна, Скілиця зрозумів це так, що й битва відбулася тоді, коли й святкується пам'ять св. Феодора. Зрештою, він нічого тут не додає до слів Лева Диякона, окрім цього хронологічного уточнення, яке виглядає явно надуманим пізніше.

Натомість Лев Диякон волів не датувати битви днем пам'яті св. Феодора, а навів повне, але дещо помилкове датування. Всупереч Францу Дьолгеру, навряд чи є доцільним сумніватися у точності дати битви – 24 липня, лише внаслідок допущення істориком, який пише на двадцять років пізніше, помилки стосовно дня тижня. Як бачимо, нічого не суперечить цій даті Лева Диякона для битви під Доростолом, врешті-решт, яка є однією із небагатьох точних дат у його *Історії*.⁴⁴

Важливими є й фінальні розбіжності між Левом Дияконом та Скілицею стосовно вшанування ролі св. Феодора під Доростолом. Якщо Скілиця пише про будівництво храму в честь святого мученика у Євханеї та перейменування цього міста у Феодорополь⁴⁵, то зовсім інше знаходимо в Лева Диякона, який відзначає, що Іоанн Цимісхій «перейменував Доростол у Феодорополь в честь страстимученика Феодора, і, залишивши там надійну охорону, повернувся із великими трофеями до Візантії».⁴⁶ Слідуючи Леву Диякону, це було не перше перейменування Іоанном Цимісхієм взятого у цій кампанії проти русів міста. Раніше Іоанн Цимісхій уже перейменував здобутий у русів Преслав в Іоаннополь.⁴⁷

Яке ж місто було перейменоване в Феодорополь: Доростол чи Євханея, давній центр культу св. Феодора? Свого часу Ніколас Ікономідіс вважав, що цим містом була Євханея і, таким чином, забрав повідомлення Лева Диякона. На його думку, про це свідчить те, що у *Ескуріальському тактиконі*, який датується Ікономідесом 971-975 рр.,⁴⁸ Доростол фігурує під своєю звичною назвою, а не як Феодорополь.⁴⁹ Однак відсутність назви Феодорополь у цьому тактиконі не може виступати аргументом на користь Євханеї, бо аналогічно відсутні будь-які згадки про перейменування останньої в честь св. Феодора. Більше того, повідомлення Скілиці є явно помилковим, оскільки перейменування Євханеї на Феодорополь не залишило будь-якого відлуння серед численних переліків єпископій, якою й була Євханея.⁵⁰ Натомість слова Лева Диякона про перейменування Доростола знаходять незалежне підтвердження. Так, Іван Йорданов уже неодноразово публікував печатку Сісінія, *протоспафарія* та *катепана* Феодорополя, знайдену в Преславі.⁵¹ Однак дослідник зробив неправильний здогад, припускаючи, що цим містом, перейменованим у Феодорополь, була Преславиця («Малий Преслав»), а не Доростол.⁵² Абсолютно нічого не вказує на таку можливість. Навпаки, у світлі знайденої печатки, перечитання повідомлення Лева Диякона вказує на його набагато більшу точність, ніж це вважали раніше.

Можна не сумніватися, що перейменування Іоанном Цимісхієм Доростола в «місто св. Феодора» виявилось досить короткотривалим. Можливо, вже після смерті імператора його екстравагантні акції були піддані певній ревізії. Останнє могло призвести спочатку до співіснування старої та нової назв, а згодом до зникнення імені «Феодорополь» для Доростола. Пишучи свій текст двадцять років після кампанії Іоанна Цимісхія проти русів, Лев Диякон, здається, не повертав із небуття це ім'я. Надто свіжими ще залишалися переживання, спричинені війною з русами Святослава. Однією із цих стійких асоціацій виявилася роль св. Феодора в останній кампанії проти русів. Розповідь Лева Диякона про сон монахині, можливо, вказує на циркуляцію подібних чуток, які не лише зміцнювали дискурс сприйняття св. Феодора як оборонця, але й як рятівника Іоанна Цимісхія. Пишний тріумф імператора, проведений в Константинополі після переможної війни⁵³, мав зміцнити цей зв'язок імператора та святого воїна, одним із свідченням чого й було перейменування Доростола в Феодорополь. Останнє сприяло та, головне, формувало дуже стійку асоціацію святого воїна з Фракією, де, власне, й відбулося його втручання на поле бою. Мабуть, формування цього дискурсу, репрезентованого як комеморація (перейменування міста), так і тріумфом, видіннями і чутками, було б неповним без впливу літературної традиції про св. Феодора.

Як неодноразово відзначалося у літературі (останнього разу Ентоні Калделісом⁵⁴), прихід святого Феодора на поле битви, ймовірно, знаходить свою наративну модель у історії *діоскурів*, втручання котрих на допомогу римлян має ряд паралелей із наведеним вище пасажем Лева Диякона та Іоанна Скілиці. Проте попри схожість історій, якихось текстуальних запозичень дослідникам представити так і не вдалося. З іншого боку, Крістофер Волкер справедливо зауважив, що подібне втручання святого на поле битви не чуже для християнської традиції.⁵⁵ Ранній приклад цьому, як показав Волтер, представляє Феодорет з Кіру (393-466), який у своїй *Церковній історії* описує прихід

на поле битви на допомогу імператору Феодосію апостолів Іоанна та Филипа, які, подібно до св. Феодора, були верхи на білих конях та одягнуті, відповідно, у білий одяг.⁵⁶ Однак для формування образу св. Феодора як поборника ворогів надзвичайно важливим є *енкомій*, котрий лежить в основі його агіографічної традиції. Цей *енкомій* (ВНГ 1760), написаний Григорієм Ниським, оповідає про одне із чудес, де відбулася інтервенція святого проти «скіфів».⁵⁷ Згідно зі спостереженнями Костянтина Цукермана, цей текст був написаний 17 лютого 380 р., а під «скіфами» у ньому йдеться про готів.⁵⁸ Чи не міг цей *енкомій* якоюсь мірою вплинути на конструкцію Левом Дияконом втручання св. Феодора у перебіг битви з русами? У *Історії* Лев Диякон виказує своє знайомство з іншими творами Григорія Ниського. Зокрема, він неодноразово запозичує із *Commentarius in Canticum canticorum*, інколи дослівно, що безумовно вказує на його інтерес до текстів Григорія Ниського.⁵⁹ Зважаючи на те, що в *енкомії* йдеться про майбутню протидію святого «варварам», а сам святий часто окреслюється означенням на кшталт ὡς στρατιώτης ὑπερμάχῃσιν⁶⁰, то в словах Лева Диякона про покровительство св. Феодора над візантійською армією можна побачити натяк на знайомство з цією традицією.

Іншим прикладом може слугувати відверта алюзія на ἀγρίων Σκυθῶν з *енкомію*, поборником яких св. Феодор виступає вже під Доростолом.⁶¹ Очевидно те, що Лев Диякон спирався на фрагменти цієї традиції, у тому числі й твори Григорія Ниського, але все ж він і сам приклався до створення дискурсу, де роль св. Феодора на полі бою була знову переосмислена.

Тут час повернутися до питання, поставленого на початку цієї роботи. Після кампанії Іоанна Цимісхія навесні-влітку 971 р. бачимо поширене сприйняття серед візантійських авторів пов'язувати святого Феодора саме з Фракією, викликане у першу чергу його пропонованою роллю у битві під Доростолом. Варто думати, що перейменування Доростола в Феодорополь, нехай і протривало не так довго, мало вплинути на посилення культу св. Феодора на цих землях. Останнє загалом може пояснити, чому літописець з дещо пізнішої перспективи вирішив привести св. Феодора на поле бою з русами у 941 р. з «Фраки». Очевидним тут є безпосередній вплив на нього усталеної традиції пов'язувати св. Феодора з Фракією, яка після літа 971 р. докорінно змінила ментальну географію культу святого. Якщо мотив літописця видається тут цілком певним, то незрозумілим залишається його реалізація як така.

Як недавно відзначив Пьотр Гротовський, культ цього святого значно посилювався у Фракії внаслідок перенесення реліквій святого із Євханеї до Сер, які одразу ж стали одним із центрів вшанування св. Феодора.⁶² Однак це сталося не раніше другої половини XII ст., коли внаслідок нападів турків та розорення Євханеї відбулася трансляція реліквій святого до Фракії.⁶³ У випадку літописця, це надто пізно, аби розглядати його слова як певну реакцію, спричинену цим переміщенням реліквій святого та, відповідно, поширенням культу св. Феодора у Фракії. Очевидно те, що зв'язок Феодора з Фракією у *ПВЛ* відбиває більш ранній період. На жаль, складно допускати можливість того, що зв'язок св. Феодора з Фракією є частиною тих «усних історій», у цьому випадку перенесених уцілілими воїнами Святослава на Русь, якими міг скористатися літописець. З одного боку, популярність св. Феодора серед воїнів могла справити подібні асоціації під час християнізації Русі, але якихось підтверджень цьому відшукати важко. З одного боку, давно зауважено декілька пасажів *ПВЛ*, присвячених балканській кампанії Святослава, які є дуже близькими до слів Скілиці. У зв'язку з цим припускалося, що літописець скористався певною візантійською хронікою, яка, можливо, набагато скорочено, ніж Скілиця, передавала оповідь про русько-візантійську війну 971 р.⁶⁴ Звідки асоціацію св. Феодора з Фракією він міг почерпнути у цьому загадковому джерелі. Проте існування цього джерела та його використання літописцем виглядає надзвичайно непевним. На жаль, дуже мало вказує на це. Більше того, обмаль інформації літописця про русько-візантійську війну, вкупі з помилками, які вказують це незнання, близьке навіть до нерозуміння того, що саме відбувалося у 971 р., неминуче свідчить про протилежне. З іншого боку, важливим є саме інтерес літописця до дунайських міст, особливо Доростола, колишньої «держави» Святослава, що раптово активізувався на початку 1110-х рр.⁶⁵ Ця актуалізація була пов'язана не з далеким минулим, а відображала сучасну для літописця панораму дещо авантюрних акцій князя Володимира Мономаха, спрямованих на підтримку свого зятя Леона Діогеновича.⁶⁶ Можливо, новий інтерес до Доростола, тепер як одного із центрів бунту Леона Діогеновича, міг привести до трансляції на Русь уявлення про св. Феодора як покровителя цього міста.

¹ А. Веселовский, *Видение Василия Нового о походе русских на Византию в 941 г.* [Saint Basil the Younger's vision about the raid of the Rus' on Byzantium in 941], in: «Журнал Министерства Народного Просвещения», 1899, Ч. CCLXI (январь), с. 80–93.

² А. Веселовский, *Разыскания в области русского духовного стиха*, in: «Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук», 1889, т. 46, с. 117–145; А. Веселовский, *Разыскания в области русского духовного стиха*, in: «Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук», 1891, т. 53, с. 185–213.

³ С. Вилинский, *Житие св. Василия Нового в русской литературе* [The Life of Saint Basil the Younger in Russian Literature], Одесса, 1911–1913, Ч. 1–2.

⁴ А. Шахматов, *Повесть временных лет и ее источники* [The Povest vremennykh let' and his sources], in: «Труды отдела древнерусской литературы», 1940, т. 4, с. 69–72.

⁵ А. Шахматов, *Повесть временных лет и ее источники*, с. 69–72.

⁶ *Лаврентьевская летопись*, in: Полное собрание русских летописей, Москва, 2001, Т.1, Стб.

⁷ С. Вилинский, *Житие св. Василия Нового в русской литературе*, Ч. 2. Тексты, с. 458. 4–11.

⁸ В іншому фрагменті слов'янського перекладу *Житія*, де вперше Василій передбачує прихід цих стратигів, фігурує зовсім мало відповідне грецькому тексту означення для стратига Феодора як «Вагарись»: «нѡ обаче приидеть на нѡ Фока магистръ, (и еще тогда не магистръ, снѣ патрикии, послѣди же бысть и domestikъ въ силуу браньскоу) и с нимъ Феодоръ, прсѣи стратигъ, иже пѡ прирѣчнѣмоу имени Вагарись, приидеть же в застоупленіе имъ и Памфиръ domestikъ...» (С. Вилинский, *Житие св. Василия Нового в русской литературе*, Ч. 2. Тексты, с. 456. 16–20). Прикметно, що літописець волів не переносити як цю відверто невдалу кальку перекладача до свого опису походу князя Ігоря, так й майже буквальну трансляцію цього означення у вигляді «Спогарись». Якщо перше («Вагарись») виявилось йому відверто незрозумілим, то, з другим («Спогарись»), схоже, він просто не знав що робити. Звідки стратилат Феодор в нього залишився без будь-якого означення, зате він вирішив залишити «сановници болярстіи», додані у свою чергу фантазією перекладача грецького *Житія*.

⁹ Якщо у Л. читається «Федоръ», то в усіх інших списках – Феодоръ, див. *The Povest' vremennykh let: An interlinear collation and paradosis*, ed. D. Ostrowski [Harvard library of early Ukrainian literature. Texts, 10] Cambridge MA, 2003, pp. 255–256. Також лише в *Академічному* присутня зміна «сѣ Фраки» на «со Фракы».

¹⁰ *The Life of Saint Basil the Younger. Critical Edition and Annotated Translation of the Moscow Version*, ed. and trans. by D. F. Sullivan, A.-M. Talbot, and S. McGrath [Dumbarton Oaks Studies XLV.], Washington, Cambridge, MA, 2014, p. 314.16–23.

¹¹ *The Life of Saint Basil the Younger. Critical Edition and Annotated Translation of the Moscow Version*, p. 318.1–4. У московському рукопису читається θρακισσιων, натомість у виданні А.Н. Веселовського Θρακεσσιων (А. Веселовский, *Разыскания в области русского духовного стиха*, in: «Сборник отделения русского языка и словесности Императорской Академии наук», 1891, т. 53, с. 185–213).

¹² Symeonis Magistri et Logothetae, *Chronicon*, ed. Staffan Wahlgren, Berlin, New York, 2006, pp. 335.541–336; Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, Berlin, New York, 1973, pp. 229.90–230.24; Theophanes Continuatus, *Chronographia*, ed. I. Bekker, Bonnae, 1838, pp. 423.14–425.24; *Продолжение хроники Георгия Амартола по Ватиканскому списку*, in: В. Истрин, *Книги временныя и образне Георгия мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем древнерусском переводе*. Текст, исследование, словарь. Петроград, 1920, т. 2, с. 60.28–29; Ps-Symeon, *Chronica*, ed. Bekker, Bonn, 1838, pp. 746.12–16, 747.6–9, 747.15–23.

¹³ Theoph. Cont., pp. 440–441. Про падіння патрикія Феофана див. S. Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign. A Study of Tenth-Century Byzantium*, Cambridge, 1929, p. 236. Детальніше про його участь у війні з русами див. мою роботу, *Studia Byzantino-Rossica*. Чернівці, 2013, с. 131–152.

¹⁴ Час написання *Житія* залишається невизначеним. Раніша дискусія підсумована Ленардом Ріденом, який волів датувати *Житіє* серединою 960-х pp. (L. Ryden, *The Life of St. Vasil the Younger and the Date of the Life of St. Andreas Salos*, in: «Harvard Ukrainian Studies», 1983, Vol. 7, pp. 568–587). Власне, пасажі про напад русів та угрів є останніми точно датованими повідомленнями *Житія* (див. А. Kazhdan, *A History of Byzantine Literature (850–1000)*, ed. Ch. Angelidi, Athenes, 2006). З іншого боку, ряд пророцтв Василя, згідно Пола Магдаліно, мають пізнішу перспективу та тяжіють до 960-х pp. (P. Magdalino, *What We Heard in the Lives of the Saints We Have Seen with Our Own Eyes": The Holy Man as Literary Text in Tenth-Century Constantinople*, in: «The Cult of Saints in Late Antiquity and the Early Middle Ages: Essays on the Contribution of Peter Brown», ed. J. Howard-Johnson, P.A. Hayward, Oxford, 2002, pp. 83–112). Відзначимо, що пропонуваній Полом Магдаліно зв'язок постанови *Житія* із діяльністю параклемена Василя Лакапіна є досить сумнівним та залишається без чітких аргументів. Звідки у новому виданні *Житія*, Еліс-Мері Телбот та ін. схильні датувати *Житіє* пізнішим часом (починаючи від 950-х р., але раніше кінця 960-х pp.), однак все ж залишають питання відкритим (див. *The Life of Saint Basil the Younger. Critical Edition and Annotated Translation of the Moscow Version*, pp. 7–11).

¹⁵ Symeonis Magistri et Logothetae, p. 337; *Продолжение Хроники Георгия Амартола по Ватиканскому списку*, с. 61–62.

¹⁶ J.-Cl. Cheynet, *La société Byzantine l'apport des sceaux* [Bilans de recherche, 3], Paris, 2008, Vol. 2, p. 494.

¹⁷ J.-Cl. Cheynet, *Les Phocas*, in: *Le traité sur la guérilla de l'empereur Nicéphore Phocas*, ed. Gilbert Dagron (Paris, 1986), pp. 289–315 (= J.-Cl. Cheynet, *La société Byzantine l'apport des sceaux*, Paris, 2008, Vol. 2, pp. 484–493).

¹⁸ Про Варду Фоку та його участь у війні з русами див. *Studia Byzantino-Rossica*, с. 131–152.

¹⁹ Останнє можна розглядати як одним із аргументів на користь раннього датування *Житія* до 955 р., часу відставки *магістра* та *доместика* схол Варди Фоки.

²⁰ А. Веселовский, *Видение Василия Нового о походе русских на Византию в 941 г.*, с. 80–93.

²¹ H. Grégoire, *L'expédition d'Igor (941) et la Chronique russe, Saint Théodore Spongarios ou Sporakios*, in: «Byzantion», 1936, Vol. 11, pp. 605–607; H. Grégoire, *La dernière campagne de Jean Tzimikès contre les Russes*, in: «Byzantion», 1937, 12, pp. 267–276; H. Grégoire, *Saint Théodore le Stratélate et les Russes d'Igor*, in: «Byzantion», 1938, Vol. 13, pp. 291–300; F. Dölger, Rev. H. Grégoire, *Saint Théodore le Stratélate*, in: «Byzantinische Zeitschrift», 1938, Vol. 38, pp. 519–521.

²² *The Life of Saint Basil the Younger. Critical Edition and Annotated Translation of the Moscow Version*, ed. and trans. by D. F. Sullivan, A.-M. Talbot, and S. McGrath [Dumbarton Oaks Studies XLV], Washington, Cambridge, MA, 2014.

²³ H. Grégoire, *L'expédition d'Igor (941) et la Chronique russe, Saint Théodore Spongarios ou Sporakios*, p. 607; H. Grégoire, *La dernière campagne de Jean Tzimikès contre les Russes*, pp. 267–276; H. Grégoire, *Saint Théodore le Stratélate et les Russes d'Igor*, pp. 291–300.

²⁴ H. Grégoire, *Saint Théodore le Stratélate et les Russes d'Igor*, pp. 296–297.

²⁵ H. Grégoire, *L'expédition d'Igor (941) et la Chronique russe, Saint Théodore Spongarios ou Sporakios*, p. 606. З-поміж усіх місць культу св. Феодора у Константинополі, його храм ἐν τοῖς Σφωρακίῳ є найдавнішим і веде свій початок від 513 р. (R. Janin, *Les églises byzantines des saints militaires. (Constantinople et banlieue) (Suite et fin)*, in: «Échos d'Orient», 1935, Vol. 34, pp. 56–58). Про культ св. Феодора у Константинополі також див. Ch. Walter, Theodore, archetype of the warrior saint, in: «Revue des études byzantines», 1999, Vol. 57, pp. 163–210.

²⁶ H. Grégoire, *L'expédition d'Igor (941) et la Chronique russe, Saint Théodore Spongarios ou Sporakios*, p. 606.

²⁷ С. Вилинский, *Житие св. Василия Нового в русской литературе*, Ч. 2. Тексты, с. 456. 16–20.

²⁸ H. Grégoire, *L'expédition d'Igor (941) et la Chronique russe, Saint Théodore Spongarios ou Sporakios*, pp. 605–607.

²⁹ F. Dölger, Rev. H. Grégoire, *Saint Théodore le Stratélate*, pp. 519–520.

³⁰ F. Dölger, Rev. H. Grégoire, *Saint Théodore le Stratélate*, pp. 519–520.

³¹ С. Вилинский, *Житие св. Василия Нового в русской литературе*, Ч. 2. Тексты, с. 456. 16–20.

³² Symeonis Magistri et Logothetae, *Chronicon*, ed. S. Wahlgren, pp. 335.541–336; Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, pp. 229.90–230.24; Theophanes Continuatus, *Chronographia*, ed. I. Bekker, pp. 423.14–425.24; *Продолжение хроники Георгия Амартола по Ватиканскому списку*, in: В. Истрин, *Книги временныя и образне Георгия мниха. Хроника Георгия Амартола в древнем древнерусском переводе*, т. 2, с. 60.28–29; Ps-Symeon, *Chronica*, ed. Bekker, pp. 746.12–16, 747.6–9, 747.15–23.

³³ *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit. Zweite Abteilung (867–1025)*, ed. R.-J. Lilie, Berlin, Boston, 2013, Vol. 6, p. 343.

³⁴ Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem*, ed. C.B. Hase, Bonn, 1828, p. 152. 10–12.

³⁵ Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem*, ed. C.B. Hase, pp. 153.22–154.22; *The History of Leo the Deacon. Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*, ed. Introduction, translation, and annotations by A.-M. Talbot and D. F. Sullivan, Washington, 2005, pp. 197–198.

³⁶ Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, Berlin, New York, 1973, pp. 308.19–309.33.

³⁷ М. Сюзюмов, Об источниках Льва Диякона и Скилицы, in: «Византийское обозрение (Revue Byzantine)», 1916, т. 2, вып.1, с. 106–166; А. Kaldellis, The original source for Tzimiskes' Balkan campaign (971 AD) and the emperor's classicizing propaganda, in: «Byzantine and Modern Greek Studies», 2013, Vol. 37/1, pp. 35–52.

³⁸ Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, p. 308. 18–19.

³⁹ F. Dölger, *Die Chronologie des grossen Feldzuges des Kaisers Johannes Tzimiskes gegen die Russen*, in: «Byzantinische Zeitschrift», 1932, Vol. 32, pp. 275–92; *The History of Leo the Deacon. Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*, ed. Introduction, translation, and annotations by A.-M. Talbot and D. F. Sullivan, p. 196.

⁴⁰ F. Dölger, *Die Chronologie des grossen Feldzuges des Kaisers Johannes Tzimiskes gegen die Russen*, pp. 275–292.

⁴¹ Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn.

⁴² Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem*, ed. C.B. Hase, p. 157. 21–22.

⁴³ *Лаврентьевская летопись* [The Laurentian Chronicle], in: Полное собрание русских летописей, Москва, 2001, Т. 1.

⁴⁴ Leonis Diaconi Caloensis. *Historiae Libri Decem*, ed. C.B. Hase, IX, 8. Про специфіку датування подій Левом Дияконом див. *The History of Leo the Deacon. Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*, ed. Introduction, translation, and annotations by A-M. Talbot and D. F. Sullivan, pp. 21–22. Стосовно датування ним русько-візантійської війни див. F. Dölger, *Die Chronologie des grossen Feldzuges des Kaisers Johannes Tzimiskes gegen die Russen*, pp. 275–292.

⁴⁵ Ioannis Scylitzae. *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, p. 309.29–33: τὸν μάρτυρα δ' ὁ βασιλεὺς τιμῶν καὶ τῆς ἐπικουρίας ἀποτιννὺς αὐτῷ τὰς ἀμοιβάς, τὸν ναὸν, ἐν ᾧ τὸ θεῖον αὐτοῦ ἀπόκειται σῶμα ἐκ βάρων καταβαλὼν μέγαν τε καὶ κάλλιστον ὠκοδόμησε, μεγαλοπρεπεῖς αὐτῷ κτήσεις προσαφορίσας. ὃν καὶ ἀντὶ Εὐχανείας Θεοδωρόπολιν κατωνόμασεν.

⁴⁶ Leonis Diaconi Caloensis. *Historiae Libri Decem*, ed. C.B. Hase, p. 157.21–158.4: Ἰωάννης δὲ ὁ αὐτοκράτωρ, ἐν τέτταρσιν ὅλοις μῆσι τὴν Ῥωσικὴν πανοπλίαν καταγωνισάμενος, ὡς φθάσας ὁ λόγος δεδήλωκε, καὶ τὴν Μυσίαν Ῥωμαίοις ἀνασῶ 158 σάμενος, τό, τε Δορύστολον Θεοδωρούπολιν ἐπ' ὀνόματι τοῦ στρατηλάτου καὶ μάρτυρος Θεοδώρου μετονομάσας, φυλακὴν τε ἀξιόμαχον ταύτῃ παραλιπὼν, μετὰ μεγίστων τροπαίων ἐπάνεισιν ἐπὶ τὸ Βυζάντιον.

⁴⁷ Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem*, ed. C.B. Hase, p. 138.18.

⁴⁸ N. Oikonomides, *Les listes de preseance byzantines du IXe et Xe siecle*, Paris, 1972, pp. 258–261.

⁴⁹ N. Oikonomides, Le dedoublement de Saint Theodore et les villes d'Euchaita et d'Euchaneia, in: *Analecta Bollandiana*, 1986, Vol. 104, p. 330, n. 10.

⁵⁰ John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, trans. by J. Wortley, with introduction and notes by J-Cl. Cheynet, Cambridge, 2010, p. 293, n. 69.

⁵¹ И. Йорданов, *Печатите от стратегията в Преслав (971-1088)*. София, 1993, с. 124–125 (п. 228–231).

⁵² И. Йорданов, Кой български град е бил наречен Теодоропол?, in: «Векове», 1983, №1, с. 58–63; P. Diaconu, Où se trouvait Théodoroupolis, nom consigné sur certains sceaux du Grand Preslav?, in: «Втори международен конгрес по българистика. Доклади 6». Sofia, 1987, pp. 437–448.

⁵³ Про триумф Иоанна Цимисхия див. M. McCormick, *Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and the Early Medieval West*, Cambridge, 1986, pp. 171–175.

⁵⁴ A. Kaldellis, The original source for Tzimiskes' Balkan campaign (971 AD) and the emperor's classicizing propaganda, in: «Byzantine and Modern Greek Studies», 2013, Vol. 37/1, pp. 35–52.

⁵⁵ Ch. Walter, *Theodore, archetype of the warrior saint*, p. 176. Іншим прикладом християнської традиції є допомога Богородиці у битві, детальніше, див. A. Kaldellis, *A Union of Opposites: The Moral Logic and Corporeal Presence of the Teotokos on the Field of Battle*, in: «Pour l'amour de Byzance. Hommage à Paolo Odorico», ed. Ch. Gastgeber, Frankfurt am Main, 2012, pp. 131–145.

⁵⁶ Theodoret of Cyrus, *Historia ecclesiastica*, in: PG, 82, p. 1252.

⁵⁷ Gregory of Nyssa, De sancto Theodoro, in: PG, 46, pp. 736–748; Gregorii Nysseni, *Sermones*, ed. J. P. Cavarinos, Leiden, New York, 1990, II, pp. 61–71. Про енкамію та його значення для культу св. Феодора див. Ch. Walter, «Theodore, archetype of the warrior saint», pp. 165–175. Також див. P. Grotowski, *Arms and Armour of the Warrior Saints Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843-1261)*, Leiden, Boston, 2013, p. 100.

⁵⁸ C. Zuckerman, *Cappadocian Fathers and the Goths*, in: «Travaux et Mémoires», 1991, Vol. 11, pp. 479–486.

⁵⁹ Це вперше відзначили автори коментарів до англ. перекладу Лева Диякону (*The History of Leo the Deacon. Byzantine Military Expansion in the Tenth Century*, ed. Introduction, translation, and annotations by A-M. Talbot and D. F. Sullivan (Washington, 2005), див. за індексом).

⁶⁰ Gregory of Nyssa, De sancto Theodoro, in: PG 46, pp. 735–348.

⁶¹ Gregorii Nysseni, *Sermones*, ed. J. P. Cavarinos, pp. 61–62.

⁶² P. Grotowski, *Arms and Armour of the Warrior Saints Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843-1261)*, pp. 101–102.

⁶³ Про почитання св. Феодора у Серах див. I. Drpić, *The Serres Icon of Saints Theodores*, in: «Byzantinische Zeitschrift», 2012, Vol. 105(2), pp. 645–694.

⁶⁴ M. Raev, *The Russian-Byzantine Treaty of 971: Theophilos and Sveneld*, in: «Revue des études byzantines», 2006/2007, Vol. 64/65, pp. 329–340.

⁶⁵ *Ипатьевская летопись* [The Hypation Chronicle], in: Полное собрание русских летописей, Москва, 2001, Т. 2, Стб. 283. Про цей інтерес до Доростолу та русько-візантійські договори див. А. Толочко, *Очерки начальной Руси* [An Outline History of Early Rus']. Київ, Санкт-Петербург, 2015, с. 54–55.

⁶⁶ Про Леона Діогеновича та його бунт проти імператора Алексія Комніна див. P. Frankopan, *Unravelling the Alexiad: Who was 'Devgenevich' of the Russian Primary Chronicle and 'Pseudo-Diogenes' of the Greek sources?*, in «Byzantine and Modern Greek Studies», 2005, Vol. 29/2, pp. 147–166.

References

1. J.-Cl. Cheynet, *La société Byzantine l'apport des sceaux* [Bilans de recherche, 3], Paris, 2008, Vol. 2.
2. J.-Cl. Cheynet, *Les Phocas*, in: *Le traité sur la guérilla de l'empereur Nicéphore Phocas*, ed. Gilbert Dagron (Paris, 1986), pp. 289–315.
3. P. Diaconu, *Où se trouvait Théodoroupolis, nom consigné sur certains sceaux du Grand Preslav?*, in: «*Vtory mezhdunaroden konhres po bolharystyka. Doklady 6*», Sofia, 1987, pp. 437–448.
4. Drpić, *The Serres Icon of Saints Theodores*, in: «*Byzantinische Zeitschrift*», 2012, Vol. 105(2), pp. 645–694.
5. F. Dölger, *Rev. H. Grégoire, Saint Théodore le Stratélate*, in: «*Byzantinische Zeitschrift*», 1938, Vol. 38, pp. 519–521.
6. F. Dölger, *Die Chronologie des grossen Feldzuges des Kaisers Johannes Tzimiskes gegen die Russen*, in: «*Byzantinische Zeitschrift*», 1932, Vol. 32, pp. 275–292.
7. P. Frankopan, *Unravelling the Alexiad: Who was 'Devgenevich' of the Russian Primary Chronicle and 'Pseudo-Diogenes' of the Greek sources?*, in «*Byzantine and Modern Greek Studies*», 2005, Vol. 29/2, pp. 147–166.
8. O. Fylypchuk, *Studia Byzantino-Rossica*, Chernivtsi, 2013.
9. H. Grégoire, *L'expédition d'Igor (941) et la Chronique russe, Saint Théodore Spongarios ou Sporakios*, in: «*Byzantion*», 1936, Vol. 11, pp. 605–607.
10. H. Grégoire, *La dernière campagne de Jean Tzimikès contre les Russes*, in: «*Byzantion*», 1937, 12, pp. 267–276.
11. H. Grégoire, *Saint Théodore le Stratélate et les Russes d'Igor*, in: «*Byzantion*», 1938, Vol. 13, pp. 291–300.
12. P. Grotowski, *Arms and Armour of the Warrior Saints Tradition and Innovation in Byzantine Iconography (843–1261)*, Leiden, Boston, 2013.
13. *Ipatvskaia letopys*, in: *Polnoe sobranie russkykh letopysy*, Moskva, 2001, T. 2.
14. R. Janin, *Les églises byzantines des saints militaires. (Constantinople et banlieue) (Suite et fin)*, in: «*Échos d'Orient*», 1935, Vol. 34, pp. 56–70.
15. Jordanov, *Pechatyte ot strahyatiata v Preslav (971-1088)*, Sofia, 1993.
16. Jordanov, *Koi bolharsky hrad e byl narechen Teodoropol?*, in: «*Vekove*», 1983, №1, c. 58–63.
17. A. Kaldellis, *The original source for Tzimiskes' Balkan campaign (971 AD) and the emperor's classicizing propaganda*, in: «*Byzantine and Modern Greek Studies*», 2013, Vol. 37/1, pp. 35–52.
18. A. Kaldellis, *A Union of Opposites: The Moral Logic and Corporeal Presence of the Teotokos on the Field of Battle*, in: «*Pour l'amour de Byzance. Hommage à Paolo Odorico*», ed. Ch. Gastgeber, Frankfurt am Main, 2012, pp. 131–145.
19. A. Kazhdan, *A History of Byzantine Literature (850–1000)*, ed. Ch. Angelidi, Athenes, 2006.
20. *Lavrentevskaia letopys*, in: *Polnoe sobranie russkikh letopisei*, Moscow, 2001.
21. Leonis Diaconi Caloensis, *Historiae Libri Decem*, ed. C.B. Hase, Bonn, 1828.
22. *The Life of Saint Basil the Younger. Critical Edition and Annotated Translation of the Moscow Version*, ed. and trans. by D. F. Sullivan, A.-M. Talbot, and S. McGrath [Dumbarton Oaks Studies XLV.], Washington, Cambridge, MA, 2014.
23. P. Magdalino, *What We Heard in the Lives of the Saints We Have Seen with Our Own Eyes? The Holy Man as Literary Text in Tenth-Century Constantinople*, in: «*The Cult of Saints in Late Antiquity and the Early Middle Ages: Essays on the Contribution of Peter Brown*», ed. J. Howard-Johnson, P.A. Hayward, Oxford, 2002, pp. 83–112.
24. Symeonis Magistri et Logothetae, *Chronicon*, ed. Staffan Wahlgren, Berlin, New York, 2006.
25. M. McCormick, *Eternal Victory. Triumphal Rulership in Late Antiquity, Byzantium and the Early Medieval West*, Cambridge, 1986.
26. N. Oikonomides, *Les listes de preaseance byzantines du IXe et Xe siecle*, Paris, 1972.
27. N. Oikonomides, *Le dedoublement de Saint Theodore et les villes d'Euchaita et d'Euchaneia*, in: *Analecta Bollandiana*, 1986, Vol. 104, pp. 327–335.
28. *The Povest' vremennykh let: An interlinear collation and paradosis*, ed. D. Ostrowski [Harvard library of early Ukrainian literature. Texts, 10] Cambridge MA, 2003, Vol. 1–3.
29. *Prodolzhenie khroniki Georgiia Amartola po Vatykanskomu spisku*, in: V. Istrin, *Knigi vremennia i obrazne Georgiia mnikha. Khronika Georgiia Amartola v drevnem drevnerusskom perevode. Tekst, issledovanie, slovar'*. Petrograd, 1920, t. 2.
30. *Prosopographie der mittelbyzantinischen Zeit. Zweite Abteilung (867–1025)*, ed. R.-J. Lilie, Berlin, Boston, 2013, Vol. 6.
31. Ps-Symeon, *Chronica*, ed. Bekker, Bonn, 1838.
32. M. Raev, *The Russian-Byzantine Treaty of 971: Theophilos and Sveneld*, in: «*Revue des études byzantines*», 2006/2007, Vol. 64/65, pp. 329–340.
33. L. Ryden, *The Life of St. Vasil the Younger and the Date of the Life of St. Andreas Salos*, in: «*Harvard Ukrainian Studies*», 1983, Vol. 7, pp. 568–587.

34. S. Runciman, *The Emperor Romanus Lecapenus and his Reign. A Study of Tenth-Century Byzantium*, Cambridge, 1929.
35. Ioannis Scylitzae, *Synopsis Historiarum*, ed. I. Thurn, Berlin, New York, 1973.
36. John Skylitzes, *A Synopsis of Byzantine History*, trans. by J. Wortley, with introduction and notes by J.-Cl. Cheynet, Cambridge, 2010.
37. Theophanes Continuâtes, *Chronographia*, ed. I. Bekker, *Bonnae*, 1838.
38. M. Suzumov, *Ob istochnikakh L'va Dyakona y Skilitsy*, in: «Vizantiiskoe obozrenie (Revue Byzantine)», 1916, t. 2, c. 106–166.
39. A. Shakhmatov, *Povest vremennykh let' i ee istochniki*, in: «Trudy otdela drevnerusskoi literatury», 1940, t. 4, c. 9–150.
40. A. Tolochko, *Ocherki nachalnoi Rusi*. Kyiv, St. Petersburg, 2015.
41. A. Veselovskyi, *Razyskaniia v oblasti russkogo dukhovnogo stikha*, in: «Sbornik otdeleniia russkogo yazyka i slovesnosti Imperatorskoi Akademii nauk», 1889, t. 46, c. 117–145.
42. A. Veselovskyi, *Videnye Vasiliia Novogo o pokhode russkikh na Vizantiu v 941 g.*, in: «Zhurnal Ministerstva Narodnogo Prosveshcheniia», 1899, Ch. SSLXI, s. 80–93.
43. S. Vilinskyi, *Zhytie sv. Vasiliia Novogo v russkoi literature*, Odessa, 1911–1913, Ch. 1–2.
44. Ch. Walter, Theodore, archetype of the warrior saint, in: «Revue des études byzantines», 1999, Vol. 57, pp. 163–210.
45. C. Zuckerman, *Cappadocian Fathers and the Goths*, in: «Travaux et Mémoires», 1991, Vol. 11, pp. 473–486.